

Közös magasban

Illyés Gyula, világirodalmi csillagképben

1. (Kultúránk új évezredében...)

Kultúránk új évezredében Illyés Gyula szellemi helye változatlanul s egyre láthatóbban: magaslat. Ozorai hegytető a táj hazájában s mindenki számára hozzáférhető, igazi „*baza lehet a magasban*”, ahogy Kányádi Sándor leleményesen figyelmeztetett az Internet-korszak adta lehetőségre. – A XXI. században ez sem kevesebb egy sokadik honfoglalásnál. Ez a legújabbfajta, az „égi”. Viszont csakis azokat a műveket tudjuk a műholdakra fellőni, amiket a füstkorszak kéz- és gépiratai már rögzítettek, amik Illyés Gyula és a kortársak fiókjából előkerültek, versek, drámák, regények, naplók, levelek, mely üzeneteket még borítékaikban a postai küldemények hoztak-vittek vagy barátok csempészték a határokon át, hogy eljussanak a címzettekhez. Illyés Gyula szellemi terét mind ezek az alkotások önmagukban is kijelölték már, de mindannyiszor jó érzés rá-rápillantani, mint Tihany csúcsára, a Balatonra vagy a Duna-kanyarra. Vagy egy csillagképre éppen, ahonnan közös magasból küldik fényeiket tovább Illyés közeléből: Ramuz, Paszternak, Pierre Emmanuel...

2. (Ramuz)

A világirodalom felől szeretnék közelíteni Illyés Gyula életéhez és oeuvre-éhez. Hiszem, hogy az itt következő, világhálóval való merítésből ismét kiderül, mekkora is a gazdagságunk, amit Illyés Gyula testált ránk. Olyan analógiákat, szinkronitásokat kerestem, amelyek tovább segítenek tán a 110 esztendeje született költő alakjának megrajzolásában, szerepének és sorsának megértésében, úgy, hogy a nem magyar ajkú olvasók is megszólítottaknak érezhessék magukat. Azt érzem, ha Ramuz rajongóinak elég csupán néhány ceruzavonással fölvezetni Illyés Gyula portréját, rögvest olyan összefüggéseken túli megértést fognak tapasztalni, melyet akár a testvériesülés érzése is követhet. Gyergyai Albert Ramuz-esszéje – például – miért ne szólhatna a mi Illyésünkről is? Elég csak kicserélnünk a Genfi-tavat a Balatonra, az Alpok hegyeit a dunántúli bazalt-képződményekre, a vaudi kanton vincelléireit *A puszták népe* parasztjaira, a Montparnasse-i szobát a *Rue de Budé* 9. manzárdjával – a két géniusz kisebbségi érzése közös, indíttatásuk, hitvallásuk, sorsuk annyira rokon, hogy az már testvériség. Illyés ugyanúgy a népe helyett nyújtja föl az isteneknek a saját létét áldozatul, mint Ramuz a magáét. Illyés Gyula ugyanazzal a kisebbségi komplexszel küzd, amivel a svájci író is. Tudjuk, megváltás volt költőnknek a francia nyelv, hiszen tolnai tájszólásáért gyermek- és kamaszkorában kinevették a közösségek. De még hatvanas éveiben is fölemlegeti: „*Tele vagyok kétellyel, seb-*

bel, a kis nép fiainak stigmáival: a megaláztatás bélyegeivel.” (I. Gy.: Franciaországi változatok). Milyen szép, hogy Párizs, később Genf és Zürich oldja Illyésnek e lelki görceit azzal, hogy polgárai átérzik a keleti ember sorsát. S viszont: Illyés a magyar parasztokra ismer Nyugaton az ottani parasztokban: „Semmi lényegeset nem tudtam meg, csak azt, hogy természetre és gondolkodásra a parasztok mindenütt egyformák, vagyis jószerivel csak bizonyítékokat kaptam arra, amit eddig is sejtettem. Az emberiség legkevesebbet mozgó, egymástól legjobban elszigetelt tagjai, a parasztok hasonlítanak leginkább egymásra, hegyek, völgyek, síkságok, sőt évszázadok távolságán át. Azért, mert ha a természet és az idő változik is körülöttük, munkájuk mindenütt ugyanaz...” Illyés Gyula ebből a sejtéséből, amiből bizonyosság is lett, gyönyörű verset fordított André Frénaud-tól. Nem az empátiáját kellett erőltetnie, csupán a mesterség fogásaival változatlan biztonsággal és jellemmel: élnie. Íme a Frénaud-vers részlete: *A búzaszemen át, a búzaszáron át / Fáradtságos, bosszú az út, / Ez jár az észben; / Kibozni állatból, talajból / Amit kell – ez a becsület. / S a rend: beállni békén az ősi sorba...* (Parasztok) E költemény nélkül sem létezhet Párizstól Budapesten át Szentpétervárig Európa kultúrája a XXI. században, független attól, hogy a tőzsdén hogyan áll a búza, a szőlő ára. Ramuz és Illyés Gyula egyaránt fogták magukat, s Párizsból hazamentek éppen abba a népbe s tájba, ahonnan vétettek. (Lásd Illyés Gyula *Hunok Párizsban* című önéletrajzi regényét.) Így diktálták mindazok az erők, testi-lelki parancsok, melyek a génekből, szellemi és jellembeli döntésekből összeadódtak.

Illyés Gyula tihanyi falán egy szőlőtő-Krisztus corpora függött a kereszten, míg a következőket írta: *„Hívott a puszta föld: szőlőt raktam bele. / S már ő rendelkezett: köze gazzal tele! / Kértél, emberiség, tőlem szeretetet / S áldozatomat is immár keveseled? / Eh, “ tettem dolgom és – hogy is volt? Nőtt a fiirt / S kérgesülő szívem meg – és megédesült. (Jutalom).*

3. (Paszternak)

Szép véletlen, puszta egybeesés (?), hogy Illyés Gyula verses életművének első sora Borisz Paszternak Nobel-díjas regényének (a *Zsivago doktornak*) is ott szerepel az elején:

Didergő bokor koccantja ablakom... (Illyés Gyula: *Jel. Nehéz föld.* 1928)

„A lombjukat fosztott akácbokrok tekeregték a szélrobamokban, mint dübörgő örültek, és le-lefeküdtek az útra. Éjjel Jura arra ébredt, hogy kopognak az ablakon...” (Borisz Paszternak regényének magyar kiadása. Bp. 1988. 8. oldal)

Az már azonban nem puszta egybeesés, mélyebb oka van, hogy Illyés Gyula versének s Paszternak regényrészletének közös a létélménye. Illyés Gyula *A szil és a szél* című költeménye a *Kézfogások* című kötetében jelent meg 1956-ban. Sztorija alig van: egy szilfa birkózik a széllal, mivel itt az ősz, s az a dolgok rendje, hogy megadja magát az évszak és a létezés törvényeinek; lecsupálódva várja a telet. A küzdelem azonban hat hétig tart a szil és a szél között. Majd egyetlen szellőcske lesz a győztes. Illyés ezt a létért való harcot két egyforma erő, két egyenlő fél küzdelmének láttatta. Ezt erősítette Illyés – Izsák József

szerint – stílusosan is a majdnem-homonimák segítségével (*szél-szél*, úgy mint másutt: *balam-bálóm, kancsók-kincsek* stb...) Jákob harcolt így ki döntetlent az angyalal..." (Vö. Pierre Emmanuel *Delacroix* című versével – Illyés fordításában s Illyés költeményével, a *Cats as cats can*-nel!) A szílfá és Jákob esélytelennek tűnhet ellenfeleivel szemben, de a költő tudja és elhitheti a küzdő emberrel, hogy a győzelemmel ér fel a mindenkori kitartás. (Vö. Rilke intelmével: győzelem nincs, minden csak kitartás.) Borisz Paszternak szintén komolyan gondolta, hitte, hogy egy széllal dacoló őszi fa, a juhar, embersorsot példáz. Főhősének, alteregójának, Zsivago doktornak is a nevében a *zsity* (az élni) ige szerepel. A regény 206. és 207. oldala „rímelt” Illyés következő, *A szél és a szél* című versére: „*Rezzent a vén szél: szisszent, jött a szél; / Villám rándult, mint megrántott kötél; / Egy percnyi csönd. És bömbölő haragra / Fakadt a vihar százezer harangja - - - // Egy levelet, egy sárga levelet, / Az öreg szél csak annyit engedett; / Azt vitte a szél, azzal írta égig / A maga égigérő gyöngeségeit! // ...Elült a szél s a büszke szél úgy állt: / legyőzte – mindörökre! – a halált. / S hat hét mulva egy őszi szellőszóra / Minden levelét önként sárba szórta.*” E verssorok és a *Zsivago doktor* című regény következő részlete ugyanarról szólnak: „– *Hullatja a lombját a juharfa – szólt a belépő kórboncnok. Valaha köpcös férfi volt, most pedig csak úgy lötyögött rajta a táskás bőr. – Csapkodták a záporok, tépték a szelek, de nem bírtak vele. És mit tett egyetlen reggeli fagy!*” Illyés Gyula és Paszternak egyaránt azért vívta az adott társadalmakban – néha a természetbéli szílnél és juharnál is kilátástalanabb – harcát, mert közösen vallották, hogy élettel kell leélni az életet. Hogy ez mit jelent? Azt, amit a regényhez toldott versciklus első versében (a *Hamlet*-ban) Paszternak megfogalmazott, s amit Illyés az elsők között fordított magyarra. [Gömöri György így írt a versről és Illyés variánsáról 1965-ben a *Híd* című folyóiratban: „Általában igyekeztem szöveghű maradni, ettől csak egy esetben tértem el. A „Hamlet” utolsó sora orosz eredetiben így hangzik: *Zsizny prozsity – nye polje perejtyi. Az idézett sor orosz közmondás, ami annyit tesz: az életet élni nem annyi, mint egy mezőn áthaladni. Illyés Gyula a Nagyvilágban közzétett fordításában ez a sor így hangzik: „Az élet nem lakodalmas út.” Igen, de ez a megoldás inkább a népi bölcsességet hangsúlyozza ki a közmondásból, s nem Paszternak egyéni mondanivalóját, hogy tudniillik az élet nemcsak tele van buktatókkal, de ezeket gyakran nem szabad kikerülnünk: áldozatokat, keserves döntéseket kell hoznunk magasabb értékek érdekében. Az én verzióm: „Élni – nem leélni kell az életet” – ezt a szemléletet próbálja érzékeltetni.”*

Illyés után kétségtelenül árnyalni tudja az utolsó sor műfordítói megoldását Gömöri György, majd meg is próbálja még vagy tucat magyar költő Rab Zsuzsától Csorba Győzőn át Faludy Györgyig, ám én már Illyés 16 sorát is hitelesnek tartom, melynek egészében benne van mindaz, ami Gömöri washingtoni Paszternak-kiadásában.]

„*Elcsitult a lárma. Színre léptem, / Ajtófélfának döntve vállamat / Füleltem. A zajló messzeségben / Mi történik életem alatt. (- - -) // Ámde futja minden itt útját. / Magam vagyok. Jó, rossz egyre jut. / Elúrhodott a farizeus-ság. / Az élet nem lakodalmas út..”* (Borisz Paszternak: *Hamlet*, részlet Illyés Gyula fordításában)

Nem lehet egy életet átszorongani vagy animális létben eltölteni. Béládi Miklós is ezt tartotta fontosnak följegyezni Illyés-könyvében: „*Illyés az irodalmat az élet cselekvő részének tekinti: szellemi, erkölcsi erőt lát benne, tudatformáló energiát, mely a közönnyel, személytelenül válasszal szemben az emberi és közösségi értékek hordozója.*” És ugyanott olvasom: „*A világtól akarni kell valamit.*” Igen, akkor is, amikor élete végén magára marad, és számvetést készít. Akkor újra a hamleti-zsivagói testhelyzetet, színészi értelemben: azt a pózt veszi föl Illyés Gyula is *Ajtófélfának döntve vállamat* című versében, hogy a legőszintebben vallhasson. (Hogy semmi kétséget ne hagyjon efelől olvasói számára, a mottót a Paszternak-féle Hamletből veszi: „...*füleltem: a zajló messzeségben, / mi történik életem alatt*”.)

„Akikre adhatnék: nincsenek itt. / Akiknek dicséretére adok, / Akiknek rosszalására adok, / Nincsenek itt velem. / Irányíthatják rám távcsöveik / Még fényt-sekapott csillagok: / Akiknek véleményére adok, / Nincsenek körülöm. / Akikkel együtt játszottuk a Szerepet / “ égi tetszésre – ideleenn! “: / nincsenek. Hidegen / küldi huzatát az üres terem. / Valami nyitva feledett / Folyosó-végi ablak csapkod / Ütemes-ridegen / Csontkezű tapsot.”

A költemény még attól is kísérteties, hogy ritmusa az ötvenes évek Rákosi Mátyást ünneplő vastapsának a ritmusával csendül ki. Vagyis, ahogy a szíl a széllel, az ő szabad szelleme a zsarnoksággal és a diktatúrával állt szemben.

4. (Pierre Emmanuel)

Illyés Gyula Rácegrespusztán és Pierre Emmanuel a Pireneusok vidékén egyaránt vallásos családok gyermekeként látta meg a napvilágot. Mindkettejüket katolikus szertartás szerint keresztelték meg. Az már más kérdés, hogy Illyés Gyula gondolkodásában, mentalitásában inkább a „nyakas kálvinistákhoz” állt közelebb (édesanyja református), de volt már erre példa a magyar történelemben, hiszen a katolikus Zrínyi is nem egyszer a magyar református urak táborával tartott. [Például az 1662. évi országgyűlésen a protestáns nemesség oldalára állt.]

Emmanuel nevét mindenki ismeri itthon, aki olvasta Pilinszky verseit, hiszen az *Utószó* című költemény ajánlása a francia költőnek szól. Jékely, Rónay, Rába György, Tímár György, Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, Gereblyés László, Bárdos László, no meg Illyés Gyula fordították magyarra Emmanuel verseit. A kilencvenes években több dokumentum, visszaemlékezés is napvilágot látott a magyar írók és Emmanuel barátságáról.

Az ötvenes évek végén jelent meg Párizsban Pierre Emmanuel verses bibliája, az *Evangéliumoskönyv*. Az „*emberi szellem struktúrája*” forgott veszélyben a XX. században, s mivel is lehetne kezdeni a kivezetést – a költői kalauzt – a döbbenetes kor labirintusából, mint azzal, hogy meg kell tisztítani a szavakat. Ezért s így írta Emmanuel az *Evangéliaiere*-t. Benne egy nagy gondolati költemény a Jézus arcát kendőjével letörlő Veronikáról, vagy inkább a közelmúlt eseményeiről, amikor a kicsiny nemzetek le akarták mosni, törölni a gyalázatot, a történelem köpeteit arcaikról. [A fordítás e sorok írójának a munkája – Megj. tőlem: NIP.]

„Vannak hóhérok Németországban / Van belőlük Oroszországban és Magyarországon / Van belőlük Franciaországban is / Mikor fiatal voltam mondja a költő / De a költőnek nincsenek nagy szavai többé / Befelé sír Szégyen égeti Odáig jutott / Hogy nem hisz már könnyeinek sem / Odáig jutott akár csak más vagy én / Több lett mint felelős / Bűnös Nem veszi magára a becstelenséget / Elszennvedi inkább - - - Jaj Veronikám jaj az én szégyenem / Nyújtsd felém beszennyezett kendőd / Bármelyik nép beszennyezett zászlaját / Hogy a szent arcot letöröljem / A hóhér S az áldozat / Együgyűn az arcát.” (Pierre Emmanuel: *Veronika*)

Igen, az áldozat mindig könnyebben bocsát meg, láttuk ezt a nyolcvanas évek végi dokumentumfilmekben, mikor egy-egy recski rab jobb testi-lelki egészségben fogadta a filmeseket, mint fogvatartója, ráadásul kiküzdött tevékeny-szép munkássággal a háta mögött, s nem úgy a megkínzója... Illyés Gyula pontosan látta ezt. A *Szellem és erőszak* könyvében föl is tette a kérdést: Szánjuk-e hóhérainkat? S nem fordította le Emmanuel fenti versét. A *Mai költők* című francia könyvsorozat Emmanuel-kötetében pedig a környezetében található *Ateista imá-t* és a *Delacroix-t*: igen! Számomra ez szintén a lehető legegyszerűbb válasz és üzenet volt. Illyés még metafizikai síkon sem engedte meg magának, hogy összekeverje az áldozat és a hóhér szerepét. Ne az áldozat szégyellje magát azért, hogy a bűn a világban elkövetődött. A francia költő Illyés konok, kikeleti hite és erkölce előtt olyan verssel tisztelgett, melyet aligha írnak akárkinek:

Pierre Emmanuel: *Illyés Gyulához* (részlet)

„A ráccstalan tejút / Éjjel sem szorongató lét / Jövő amely nem hazug / Világból nem látni hóhért / Meghal élni a szabad / Levegőn a fénybe tárva / Mellét Szívében a Nap / S délben vére gyújtja lángra / Szerény égalja fölött / Igazát amely örök” (Timár György fordítása).

5. (A szavakon is túl)

A világ, hiszem, egyre többet tud meg Illyés Gyuláról és életművéről, így a magyar népről is. A költő életútját bemutató filmben Domokos Mátyás kérdező faggatja Illyést, hogy milyen érzés volt megtudnia, hogy a *Puszták népe* angol fordításban kötelező olvasmány Új-Zélandon az iskolákban... „Nagy volt az örömöm, mikor Tótfalusi István 1996-ban 29 Illyés-verset ültetett át angolra, s egy bibliofil kötetkét adott ki. (Igaz, a borítóján van Gogh varjai helyett szívesebben láttam volna Bernáth Aurél fekete madarait a téli dunántúli tájban, de ez csak okvetetlenkedés legyen részemről.) Tótfalusi több mint egy tucat verseskönyvből válogatott” A *Sarjűrendek-től A Semmi közelít-ig*. Illyés portréját ez a 29 költemény is olyan hitelesen és teljességében rajzolta elém, hogy azóta is legszívesebben ezt a kötetkét nyomnám a külföldiek kezébe. (Csoóri Sándor válogatott egybe szám szerint kevésbé több szerelmes versből Illyés-kötetet a nyolcvanas években. /*Mert szemben ülsz velem...*.) Elkezdtem hát e könyv fölött a szavakkal játszani. Korántsem éreztem olcsó tevékenységnek, hogy megpróbáltam összeállítani azt a lajstromot, mely Illyés Gyulára a legjellemzőbb 29 szót tartalmazhatná. A verscímekből vettem ki kulcsszavakat elnagyolt, de mégiscsak bibliometriai módszerrel. Íme az eredmény: *Alkony* /

Csillag / Elégia / Emlék / Fa / Gyerekkor / Halott / Haza / Híd / Hű / Kéz / Madár / Magyar / Munka / Nyár / Óda / Örök / Ősz / Reggel / Széchenyi / Szerelem / Sziszifusz / Tavasz / Tél / Teremt / Tibany / Töredék / Új / Utolsó...

Pierre Emmanuel, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes a II. világháború után a meggyalázott és bepiszkított szavak megtisztításáért küzdött. Illyés Gyula pedig azokhoz a „*balál-tiszta*” kifejezésekhez fordult, melyeknek árthatott a katalizma, de kiirthatatlanoknak bizonyultak. (Vas István volt így a zászlókkal, lobo-gókkal...) Illyésnek elég volt a téli ablak felé fordulnia, hogy a hulló hópelyhek látványából kalligrammát varázsoljon. Illyés képverse nemcsak az Apollinaire-i hagyományokat követi, hanem Szenczi Molnár Albert négyzeteit is imitálja, melyek jó és rossz, erény és bűn, piszok és tisztaság megítélésében – József Attila szavával – bizonyosabbak, mint a kockák. Pedig ezeket a szavakat egy óvodás vagy egy súlyosan beszédhibás is mondhatná... Illyés Gyula *Újévi ablak* című verse így van tele egyszerre kétségbeeséssel és reménnyel, s a bravúrral, amint a vereség átfurdal a diadalba, a hóból lett keserves *ob*-ok után ahogy megérkezik a válasz-rím a vers jobb alsó sarkába. A szószegénységből a legtündöklőbb nyelvi gazdagság áll előttünk:

„hó hó hó hó hó hó hó hó hó / hány bukás hány elsikoltott néma oh
- - - / mennyi hiábavaló oh oh oh oh oh oh / oh oh oh oh mennyi halál-tiszta
szó”

6. (P.s.):

Míg a szabad mezőkön jártál, / Szedd össze pajtás, amit láttál, / Mit szíveddel, ésszel zsákmányoltál, / Vidám vitáknál, leányoknál... Milyen jó, ha elmondhatja az ember, naponta úgy teheti a dolgát, ha kicsiben is, hogy méltó lehessen ez Illyés Gyulai intelemhez. Mindenesetre – ad notam *Le Petit Prince* – a saját kisbolygómra kitakarítottam ma is ama piciny vulkánkánokat. Hiszen legutóbb azt láttam viszont Antoine de Saint-Exupéry regényében, hogy a pilóta főhős szintén vidám vitáknál, leányoknál szeretné kivenni a részét az örökkévalóságból:

„Fabiennnek szüksége volt rá, hogy levesse fegyverzetét, érezze teste súlyát, törődött tagjait; a szegénység is gazdaggá tesz, s ez is: úgy élni itt, mint egyszerű ember, aki ablakából néz egy immár változatlan látomást. Elfogadta volna ezt a parányi várost: az ember, ha választott, megelégszik véletlen sorsával – és szeretheti is. Határt von köré, mint a szerelem. Fabien szerette volna, ha sokáig élhet itt, ha itt veheti ki részét az örökkévalóságból. Mert úgy érezte, az apró városok, ahol eltöltött egy-egy órát, a vén falak közé zárt kertek, amelyeken áthaladt: örökkévalóan fogják körül. A városka a gép felé emelkedett, kinyílt felé. Fabien barátságaira gondolt, a gyöngéd lányokra, a terített asztalok meg-hittségére, mindarra, ami lassan beavat az örökkévalóságba.”

(*Éjszakai repülés* – fordította Rónay György)

Hát ezt a rokon idézetet zsákmányoltam a világirodalomból, szeretném, ha azt bizonyítaná, hogy Illyés szellemi hazája tényleg abban a magasban van, hol az *Éjszakai repülés* és a *Kis Herceg* írójának repülőgépe is száll.